

O politické geografii, geopolitice a některých nectnostech

Zdeněk Zbořil

Zejména v posledních několika letech jakoby anglický import z oboru politických nauk ztrácel svou kvalitu. Starší a nešťastný výbor Scrutonova Slovníku politického myšlení (Jiří Müller, Petr Pithart, 1989) učinil v tehdejší úhru politologické literatury z tohoto politického pamfletu encyklopedickou příručku. Neredigované žurnalistické Johnsonovy Dějiny 20. století (1991) se staly pomůckou středoškolské mládeže i univerzitních studentů, ačkoli některé jejich údaje jsou „nebezpečnější než zápalky v rukou dětí“. Na hranici přijatelnosti se pohybuje publikace Jaroslava Krejčího *Civilizace Asie a Blízkého východu* – náboženství a politika v souhře a střetání,¹ v níž některé faktografické chyby, odkazy na zastaralou literaturu cizí provenience, nedbání české orientalistické tradice i proklamativní apodiktičnost znehodnotily práci, která je nanejvýš potřebná. Tato Krejčího kniha, kriticky recenzovaná v *Journal of Asian Studies* v roce 1993, je ambiciózní a odvážná. Její autor však podobně jako jiní čeští vědečtí publicisté dlouhodobě působící v zahraničí – jak se zdá – v dobré víře, ale s nedostatečnými znalostmi participuje na české bídě na úrovni Pantaleona Vocílky.

Také první české vydání *Moderního oxfordského slovníku 20. století*² není nejpovedenější. Je pravda, že poslední podobná práce, *Slovník moderních dějin Karla Durmana a Miloslava Svobody*,³ je již „mimo čas“, ale odmyslíme-li si její dobový ideologický folklor, kterého je zde ovšem pomálu, je to metodologicky stále solidní práce, navazující na Chalupného a Krejčího *Slovník národnosti a politický*⁴ nebo pozdější *Tobolkou redigovaný Naučný slovník aktualit*.⁵

Oxfordský slovník je samozřejmě vítanou pomůckou pro studenty společenských věd, pro novináře a pro všechny, kteří se potřebují rychle orientovat v množství jmen a dat nejnovějších politických dějin světa. Drobné chyby, které vznikly zřejmě při převádění některých jmen z anglické transkripce do české, anebo jsou dány přílišnou důvěrou v anglickou předlohu,⁶ jsou ještě omluvitelné. Heslář sice mohl být odvážnější, ale odpovědnost za způsob jeho zpracování spočívá na autorech a vydavatelích, kteří jistě mají své důvody k tomu, proč některá – podle mého názoru – důležitá hesla opomíjejí (APEC, celá Střední Asie aj.).

Horší je to s nepřesnostmi, které jsou zřejmě už v originálu a kterých by se měli čeští editoři vyvarovat. Srovnáním obdobných příruček různé provenience by měli zjistit, co se desetiletí mylně traduje, opisuje a co naopak bylo již napraveno. Jedna z těchto větších chyb je ovšem charakteristická. Podle oxfordského slovníku byl pojem *Lebensraum* (životní prostor) „... vytvořen v 70. letech 19. stol. německým geopolitikem a politologem Karlem Haushoferem. Haushofer obhajoval nevyhnutelnost něm. územní expanze k udržení rovnováhy mezi životem ve městech a životem na venkově, na němž podle něj záviselo morální zdraví společnosti. Získání »životního prostoru« se stalo ústředním heslem nacistické propagandy během 20. a 30. let 20. století a bylo použito k ospravedlnění anexí Čech, Moravy a záp. Polska v r. 1939.“⁷

Téměř opačný názor publikoval v nedávné době Bořivoj Hnízdo: „Hlavním představitelem meziválečné německé geopolitické školy byl K. Haushofer, který byl v letech 1921–1939 profesorem geografie na mnichovské univerzitě a edičně řídil časopis *Zeitschrift für Geopolitik*. Haushofer byl sice tvrdým kritikem Versailleské smlouvy a viděl

její nápravu v rozšíření »Lebensraum« pro Německo, ovšem jeho bezprostřední vliv na formování nacistické zahraniční politiky byl silně omezený a definitivně skončil v roce 1941 odletem R. Hesse do Velké Británie. Pověsti o tom, že Haushofer za války řídil jakýsi ústav, který plánoval německé výboje jsou neoprávněné. Jisté je, že se některých závěrů německé geopolitické školy, jako byla např. oprávněnost německé expanze, chytali nacisté... konkrétní spojení mezi nacistickou ideologií a německou geopolitickou školou nebylo prokázáno...⁴⁸

Karl Haushofer si ovšem zaslouží mnohem objektivnější hodnocení svého celoživotního díla. Především se narodil v roce 1869, a proto nemohl v sedmdesátých letech „vytvořit“ pojem Lebensraum, jak mylně uvádí oxfordský slovník. Ten byl popularizován profesorem Friedrichem Ratzelem v době, kdy se mladý německý stát (po roce 1871) začal rozhlížet po možnostech účasti na velkém imperiálním výboji.

Masarykův slovník naučný zná na konci dvacátých let již jméno Haushofer, ale krátce jej označuje jen za „německého cestovatele a geopolitika“. Ani Politische Geographie Arthura Dixe (publikovaná ve dvacátých letech v Mnichově) ostentativně neuznává heslo geopolitika a neuvádí ani jméno Haushofer, jako na potvrzení, že tento nový pojem nebyl ještě uznán akademickou veřejností.⁹

Také dodatky Ottova naučného slovníku (z roku 1933) znají Haushofera jen jako penzionovaného generála, který po absolvování své vojenské mise v Japonsku (1909–1912) hodně cestoval, poté se stal nejprve docentem (1919), potom profesorem geografie na univerzitě v Mnichově (1921). V letech 1921–1944 skutečně vydával Zeitschrift für Geopolitik a zasloužil se jím o nechvalnou popularitu pojmu geopolitika. Jeho zájmem bylo vždy Rusko a téměř obsesí Asie.

Milan Hauner ukazuje, že pro něj byl inspirací nejen Drang nach Osten a německá Kulturmission v Rusku, ale i osobnosti od Alexandera von Humboldta (1769–1859) přes Karla Rittera (1779–1859) až třeba po Ferdinanda von Richthofena (1833–1905).¹⁰

Zcela jednoznačné a jisté i dnes nepopiratelné je, že Alfred Valdemarovič Rosenberg, Arno Schickendanz a Max Erwin von Scheubner-Richter jsou průkopníky této „východní“ orientace německé politiky a že jejich spojení s nacionálním socialismem a s Karlem Haushoferem je stejně nesporné. Scheubner-Richter byl zabit 9. 11. 1923, když stál po Hitlerově boku ve Feldherrenhalle v Mnichově, a Rosenberg byl „pravděpodobně nejdůležitějším Hitlerovým zdrojem informací o Rusku a Slovanech“.¹¹ Rosenberg dostal od Fjodora R. Vinberga (1861–1927) originál Protokolů sionských mudrců a pomohl připravit jejich první německé vydání v roce 1923. Jeho myšlenka o „ruském rasovém poslání“ v hloubi Asie sice postupně doznala různých proměn, ale jeho varování před „rasovým chaosem v Rusku“, stejně jako souhlas s plány na „konečné řešení židovské otázky“ (původně myšleno jako vysídlení Židů na Kolymu a později jako fyzická exterminace) se rodily v prostředí, které německá „geopolitik“ jako ideologie pomáhala vytvářet.

Rosenberg asi také pomohl dostat pojem Lebensraum do Hitlerova Main Kampfu a byl Haushoferovým obdivovatelem. Konečně i letmý pohled na titulky v Haushoferově Zeitschrift für Geopolitik dokazuje, že „spojení mezi geopolitikou a nacismem“ bylo více než těsné.

Jiným Haushoferovým přítelem a kolegou byl Oskar von Niedermayer (1885 – asi 1948), který byl neoficiálním styčným důstojníkem německé a Rudé armády ve dvacátých letech. Jak tvrdí Hauner, byl to „profesionální důstojník s vášní pro geopolitiku“, který se podobně jako jeho učitel Haushofer později stal profesorem vojenské geografie na univerzitě a generálmajorem.¹² Niedermayer – na rozdíl od Haushofera „praktický geopolitik“ – se za první světové války společně s Wernerem Otto von Hentigem zúčastnil kuriózních subverzí. Byl to právě on, kdo dodával přes Radkovy lidi v sovětském Ministerstvu obrany potřebnou literaturu, z níž doporučoval zejména aktuální Haushoferovu práci Dai Nihon (1913), ale také Geopolitik der Selbstimmung in Süd-Ost Asien (1923) a dnes pozoruhodně aktuální Geopolitik des Pazifischen Ozeans (1924).

Haushofer se pravděpodobně seznámil s Mackinderovými názory z roku 1904 teprve

v roce 1921 a podle teorie, že „je správné učit se od nepřátel“, se jimi začal jako německý nacionalista zabývat. Zdá se, že opustil svůj původní zájem o Mitteleuropu, kterou podobně jako Neumann akceptoval jako ideologický pojem ospravedlňující německou expanzi. Je jeho zásluhou, že se Drang nach Osten později změnil v Hitlerově interpretaci na Drang nach Süd.¹³ Svou geopolitiku chápal ve shodě s názory Kjellénovými, jenž tvrdil, že geopolitika je „jedna z pěti částí státovědy, která vysvětluje vlastnosti států z povahy území, jež tvoří jeho podstatnou část“. Měsíčník Zeitschrift für Geopolitik mu sloužil k propagaci a obhajování jeho teorie „transkontinentálního eurasijského bloku“ proti nacionálně-socialistickému pojetí Lebensraum, které je z teoretického hlediska užší.

Hauner cituje dnes u nás často zapomínanou práci Hanse Weigerta Generals and Geographers, jejíž autor, píšící v americkém exilu, nejen tvrdí, že podpis sovětsko-německého paktu v roce 1939 musel být Haushoferovým triumfem, ale také říká, že „... člověk musí číst slavnou XIV. kapitolu Mein Kampf, aby viděl, že Hitlerovy a Haushoferovy představy o sovětském Rusku a německé východní politice byly dva odlišné světy“.¹⁴

Do funkce předsedy Německé akademie (1934–1937) byl Haushofer uveden Hitlerem nesporně za přispění svého dalšího přítele, žáka a protektora Rudolfa Hesse, Hitlerova nejbližšího spolupracovníka a zástupce. Hess zřejmě seznámil Hitlera s Haushoferovým pojetím geopolitiky už v době jeho pobytu v Lansbergské pevnosti. A podle Weigertova názoru „... Haushofer a jeho žáci dominovali Hitlerovu myšlení a byl to Haushofer, kdo určil plány německého generálního štábu k dosažení světové nadvlády“.¹⁵

Haushofer byl v roce 1934 v kontaktu s Martinem Heideggerem a několika prominentními nacisty – akademiky, kteří vytvářeli koncepcce bezprostředně související s přípravou německé expanze (např. profesor Julius Wilsler byl považován za průkopníka využití „geologických technologií v době války“, tj. návrhu metod využití nerostného bohatství na dobytých územích; profesor Hans Mortensen byl radikálním stoupencem anexe území s německy hovořícím obyvatelstvem aj.). A uvědomíme-li si, že nacismus neměl žádný „vědecký“ program, jako třeba komunismus, byla důležitá jakákoli ideologická závislost, „existenciálně zaručená“ jakoukoli významnou osobností.

Zvláštní servilností prosluli autoři dopisu publikovaného při příležitosti úmrtí Paula von Hindenburga v srpnu 1934, mezi nimiž nacházíme hned dva nejvýznamnější německé geopolitiky – Karla Haushofera a Carla Schmitta. Na italském Institutu německých studií v Římě přednesl Haushofer později Rosenbergem popularizovanou přednášku (Cultura a storia nelle fluttuazioni ambientali del loro svolgimento, 1935), za niž si vysloužil pochvalu Josepha Goebbelse. V roce 1937 předal svou katedru synovi Albrechtovi a usilovně se věnoval přípravám na „geopolitické řešení“ německé budoucnosti.

Snad jen na okraj by se mohlo připomenout vystoupení Reinharda Heydricha z jara 1942 v Praze, který odůvodňoval rozsáhlé přesuny obyvatelstva na území dobyté Evropy právě geopolitickými argumenty, abychom mohli kriticky posoudit „spojení mezi nacistickou ideologií a německou geopolitickou školou“, které se Hnízdovi zdá neprokazatelné. Ještě dnes i anglická literatura považuje za hlavní zájem geopolitiky jako nacistické expanzionistické doktríny tři témata:

- strategické hranice,
- Lebensraum,
- rasové, ekonomické a sociální faktory směřující k politice „přesídlování“.

Haushofer byl také pohnán jako válečný zločinec před norimberský tribunál, avšak ještě před smrtí stačil vydat svou Apologie der deutschen Geopolitik, z níž čerpají argumenty pozdější obhájci německé geopolitiky i nešťastného generála. Osobní vliv Haushoferův a jeho žáků na německou zahraniční politiku byl podstatný a jeho syn Albrecht dokonce (společně s hr. Trautsmantdorffem) v roce 1937 vedl tajná jednání s prezidentem Benešem v Praze o vymezení hranic území obývaných německy mluvícím obyvatelstvem Československé republiky.

Generálovo postavení bylo jistě ořeseno odletem Hesse do Velké Británie, jak tvrdí Hnízdo, ale počátkem jeho osobní tragédie je zcela nepochybně Hitlerovo rozhodnutí

zaútočit proti Sovětskému svazu a omezit aktivitu stoupců původně německo-ruského a později německo-sovětského sblížení. Osobní tragédie, typická pro německého intelektuála za nacismu, a nikoli bezbolestný proces denacifikace Německa po skončení druhé světové války jsou dlouho očekávaným epilogem. Haushoferův syn Albrecht byl za spolupráci na přípravách atentátu na Hitlera zabit v posledních dnech války. Haushofer sám, po vyšetřování a dokonce krátkém pobytu v Dachau, a když byl poté spojenci obviněn a obeslán k soudu v Norimberku, spáchal se svou ženou, Židovkou, téměř rituální sebevraždu (10. 3. 1946).

Pojem geopolitika se snad zbavil otazníku, jak tvrdí Hnízdo, díky svému „odchodu do amerického exilu“ a pozdější transplantaci do americké politologie, ale rozhodně se nezbažil stínu své nacistické minulosti. „*Haushoferova odpovědnost zůstává velká a těžká; vytvořil významný příklad vztahu mezi vědcem a státní autoritou a sám byl zcela (totálně) využit nacistickými bandity. To je, ovšem morální, hodnocení. Ale bylo by odsouzení politiky stejně přísné, kdyby se tehdy vědělo, že Haushoferova idea transkontinentálních bloků, kombinovaná s růstem antikoloniálních povstání v indo-tichomořské sféře bude tak blízká realitě?*“¹⁶ Těmito slovy uzavírá své hodnocení Hauner a v něm nalézáme i hodnocení paradoxního vztahu politické geografie a geopolitiky.

Je obtížné přijmout i další Hnízdovo konstatování: „... snad všechny významné osobnosti politické geografie první poloviny 20. století byly zároveň považovány za výrazné teoretiky v geopolitice.“¹⁷ Mackinder ani Spykman se za geopolitiky nepovažovali právě proto, že se snažili eliminovat z politické geografie onu „ideologickou tendenci“, která jí byla vlastní za nacistů, a futurologický rozměr, jež geopolitice přisuzuje francouzská škola. Naopak geopolitici Obst, Henning, Lantensach, Maull aj. nebyli váženými v akademických kruzích jako alespoň dobří političtí geografové.

Konečně nelze ani souhlasit s názorem: „*Dnes můžeme geopolitiku považovat za část politické geografie, neboť metodický přístup je totožný jako u politické geografie.*“¹⁸

Nejbližše takovému názoru je asi tvrzení (anglické encyklopedie), že předmětem geopolitiky jsou studia aplikující poznatky politické a ekonomické geografie na politiku, že jde o kombinaci geografických a politických činitelů, ovlivňujících určitou zemi nebo region, a že je to národní, státní politika založená na politických a geografických zkoumáních. A konečně nelze zapomenout, že to byla také nacistická politická doktrína. Jiné anglické vysvětlení také je, že jde o studie vlivu fyzických faktorů na politiku, a to zejména na zahraniční politiku určitého státu, že je to politika určité vlády založená na globálních souvislostech a že jde také o kombinaci politických a geografických faktorů charakterizujících stát či region.¹⁹

Nejde tedy „o část politické geografie“, ale o paralelní politické uvažování nad mapou země, regionu nebo světa, k němuž dochází v různých historických dobách a v různých kulturních kontextech. Kautiljova Arthašástra (332 př. n. l.) je nejen popisem základních znaků a prvků státní organizace, suverenity, způsobu vedení útočných i obranných válek atd., ale zejména je detailním rozpracováním geopolitické koncepce „indického světa“, ideologickým appendixem geografie. Také v Číně je od nepaměti politická geografie a z ní odvozená ideologie jedním z principů státní organizace a otázka vztahu „říše středu“ k bližším i vzdálenějším „regionům“ (provinciím, státům, zemím, společenstvím) je problémem výkonu vládařské funkce. Na geografické činitele ovlivňující politiku najdeme v Evropě první odkazy u řeckých filozofů a myslitelů, ale soustavněji se otázkám vlády a suverenity nad určitým územím věnovali zejména Jean Bodin a Charles-Louis Montesquieu.

Zvýšený zájem o politickou geografii a geografii vůbec můžeme pozorovat vždy v okamžicích konfrontací, vojenských konfliktů a velkých proměn státních hranic a často byli významní geografové ve službách státu oblékáni do vojenských uniforem. Příkladný je zájem ruského státu o podporu zeměpisných bádání nejméně od poloviny 18. století, ale za „zlatý věk“ geografie je považován koloniální imperialismus 19. století. Německé geografické škole se dostalo uznání prostřednictvím Karla Rittera (1779–1859), jemuž

byla na univerzitě přidělena první stolice. Základy nového pojetí „staré“ vědy položil zejména Ferdinand von Richthofen a již zmíněný Friedrich Ratzel. Ratzelova Anthropogeografie (1882–1891), která předchází vydání jeho Politické geografie (1897), je považována za příklad ze sociálního darwinismu odvozeného determinismu, který záhy kritizuje Francouz Vidal de La Blache ve svých Principes de géographie humaine a jako metodu jej nahrazuje svým „posibilismem“.

Geografie se postupně stává předmětem univerzitních výzkumů a rychle vznikají její první instituce. Po Německu a Rusku to bylo v Cambridge (1884) a na Oxfordu, kde se stal profesorem Halford J. Mackinder (1887), v Římě (1875), ale o charakteristický vývoj jde zejména ve Francii. Potvrzením studií Vidala de La Blache je práce Luciena Febvra (1878–1956) s názvem La Terre et l'évolution humaine (1922), pozoruhodná je však i monumentální Géographie universelle radikálního anarchisty Élise Recluse (1830–1905) vydaná v devatenácti svazcích. Byl žákem Karla Rittera podobně jako Rus P. P. Semenov (1827–1914) a A. I. Vojejkov (1842–1916), autor první práce o zemském klimatu (Les Climats monde, 1884) a Le Turkestan russe (1914), která vznikla pod přímým vlivem Vidala de La Blache. Zajímavou postavou je rovněž Lucien Gallois (1857–1941), autor Géographes allemands de la Renaissance (1890) a metodologicky zajímavé práce Régions naturelles et noms de pays (Přírodní regiony a jména zemí, 1908). Francouzská škola se tradičně dělila na fyzický zeměpis (Vidal de La Blache a později Emmanuel de Martone, 1873–1955) a „géographie humaine“ (Albert Demangeon, 1872–1940). U nás vydává profesor ČVÚT Viktor Dvorský Základy politické geografie... (1925) a Jaromír Korčák Geopolitické základy Československa (1938). Zejména posledně uvedená práce je reakcí na německou geopolitiku z Haushoferovy dílny a shrnutím česko-slovenských diskuzí o politické geografii a geopolitice.²⁰

Čeština má hezké pojmenování pro geografii – zeměpis, které přímo implikuje badatelskou povahu tohoto oboru. Cizí slovo geopolitika se však obvykle nepřekládá, ačkoli nejde o nic jiného než o politiku ve světových rozměrech. Politický zeměpis nebo politická geografie už dávno nepovažuje za svůj jediný předmět stát (protože i ten je v různých kulturách obtížně definovatelný), jak říká Jacques Lévy, „není víc hypnotizovaná státem“ a dokázala se „degeopolitizovat“. Aniž by opomíjela historicky se vyvíjející aspekty vztahu politické geografie a geopolitiky, vytvořila si politická geografie vlastní teorii, která potvrzuje její vědeckost a nezabývá ji možností futurologických interpretací. Neznamená to tedy odmítnutí pojmu geopolitika, jak jej chápali Kjellén, Haushofer, Spykman (ale i další – např. Ansel, Lacoste a Schmitt), ale odmítnutí metody „hádání z výsledku“ nebo tvorby geopolitických koncepcí z map, dnes libovolně computerově upravených. Francouzi tuto politickou ideologizaci geografie někdy nazývají „geografismem v politických vědách“ a ponechávají mu právo na existenci mezi politickými nebo vojenskými strategiemi, kteří paralelně odhadují možnosti politického vývoje.

Politická geografie tedy pro nás zůstává vědou, jejíž výsledky jsou zaručeny autoritou více či méně nezávislého badatele, zatímco geopolitika se k tomuto oboru přibližuje jen jako možná futurologická interpretace, kterou dokáže svou autoritou zaručit pouze politik nebo futurolog či prognostik, dnes tedy geopolitik, který se může tvářit jako badatel (Brzezinski, Kissinger, Huntington, ale zejména Hnízdem citovaný Samuel Cohen).

Teorie „oblastních studií“ („area studies“), která je jen novým pojmenováním starých věcí, neobsahuje „geopolitické aspekty“ v jiném rozsahu, než výše citované pojetí politické geografie. Korelát globalismu a regionalismu není výmyslem americké politické geografie po druhé světové válce nebo dokonce v letech americké vojenské angažovanosti v různých lokálních konfliktech 60.–90. let, ale je staršího data (viz např. u Bodina). Politologie nemá příliš velké právo kritizovat hojně používání podobně proměnlivých pojmů. Ale snad by bylo možné akceptovat názor, že přece jen existuje větší vzdálenost mezi politickou geografii a geopolitikou (stejně jako mezi geografii a geopolitikou), než se Hnízdo domnívá. *Není geopolitika vlastně také jen aplikovaná politická geografie, která považuje stát za jakýsi nadindividuální organismus a která se zabývá bojem těchto orga-*

nismů o přežití? Nerozděluje geopolitika svět jen na různé „prostory“, které tvoří jakési geografické pozadí konfliktů, v jistém smyslu nezávisle na lidských faktorech? Nebyla a nestává se opět jen účelovou aplikací, jejímž posláním je propagovat politiku určité země nebo několika účelově spojených zemí?

Jestliže dříve byla německá geopolitika ve Spojených státech podceňována, není dnes situace opačná? Vždyť i stoupenci idejí „pacifického století“ podceňují evropskou kulturní, sociální a politickou skutečnost právě s ohledem na obrovské prostory asijského kontinentu. Čína, Amerika, ale i Rusko a Indie na mapách, které tvoří pozadí „geopolitických“ úvah imponují svou velikostí. Avšak právě standardní geografická studia (včetně politiko-geografických studií) odhalují až banální nedostatečnost těchto okouzlení. Vědecká zeměpisná zkoumání jsou geopolitice vzdálená, ale protože běžná publicistika si již na oba pojmy zvykla, dočkáme se jistě ještě jejich nových „domýšlení“.

¹ Krejčí, J.: Civilizace Asie a Blízkého východu – náboženství a politika v souhře a střetání. Karolinum, Praha 1993.

² Teed, P.: Moderní oxfordský slovník 20. století. Iris – Knižní klub, Praha 1994.

³ Durman, K., Svoboda, M.: Slovník moderních dějin. Svoboda, Praha 1969.

⁴ Chalupný, E., Krejčí, D.: Slovník národnostní a politický. I.–III. díl, Praha 1929–1933.

⁵ Tobolka, Z.: Naučný slovník aktualit. Praha 1938–1939.

⁶ Např. Sukarno není Ahmed, protože v indonéštině nejsou křesťní jména, ale tento často tradovaný omyl má původ v jeho výzvě: „Říkejte mi Ahmed, tzn. ten nejchudší, nejobyčejnější, jeden z vás!“ A také Bung Karno neznamená „vůdce“, ale bratr, přítel, „ty“ Karno, tj. Su-Karno, člověk Karno.

⁷ Teed, P.: cit. dílo, s. 286.

⁸ Hnízdo, B.: Základní geopolitické teorie. Mezinárodní vztahy, 4/1994, s. 72.

⁹ Viz Dix, A.: Politische Geographie. München–Berlin, nedatováno.

¹⁰ Viz Hauner, M.: What Is Asia to Us? Russia's Asian Heartland Yesterday and Today. Unwin Hyman, Boston 1990, s. 135–215.

¹¹ Tamtéž, s. 175.

¹² Viz tamtéž, s. 170.

¹³ Viz tamtéž, s. 174–175.

¹⁴ Weigert, H.: Generals and Geographers. The Twilight of Geopolitics. Oxford University Press, New York 1942.

¹⁵ Cit. dle Hauner, M.: cit. dílo, s. 175.

¹⁶ Hauner, M.: cit. dílo, s. 182–184. Autor zde uvádí rozsáhlou bibliografii, která s celým problémem souvisí.

¹⁷ Hnízdo, B.: cit. dílo, s. 72.

¹⁸ Tamtéž, s. 73.

¹⁹ Viz např. Webster New International Dictionary, 1988. Selingnam-Johnson Encyclopaedia of the Social Sciences, 1931. Zejména moderní francouzská literatura uvádí množství různých interpretací, viz např.: Lévy, J. (eds.): Géographies du Politique. Paris 1991. Soppelsa, J.: Géopolitique, 1993. Soppelsa, Battesti, Romer: Lexique de géopolitique, 1988.

²⁰ Korčák zde cituje dobovou literaturu, která je charakteristická: Ancel, J.: Géopolitique. Paris 1936. Brunhes, J., Deffontaines, P.: Géographie politique et géographie du travail. Paris 1926. Dědina, V.: Poloha a tvářnost naší vlasti. Československá vlastivěda I. Praha 1929. Demangeon, A.: Géographie politique, Annales de géographie, XLI, 1932. Kjellén, R.: Der Staat als Lebensform. 2. vyd., Leipzig 1917. Passarge, S.: Politische Geographie und Geopolitik, 1935. Ratzel, F.: Anthropogeographie, 1899. Schlüter: Mitteldeutschland als geographischer Raum. Merseburg 1927. Sion, J.: Note sur Géopolitique, Annales Sociologiques, 1935. Štefánek, A.: Co je geopolitika. Casopis svobodné školy politické, 1931. Vogel, W.: Politische geographie. Leipzig–Berlin 1922. A dále uvádí úplný soupis prací Korčákových, Dvorského, Jiřího Krále aj. Vše in: Korčák, J.: Geopolitické základy Československa, Praha 1938. Srov. Dvorský, V.: Základy politické geografie a československý stát. Praha 1925.